

‘सेतीको सुस्केरा’ कथामा सीमान्तीयता

प्रकाशचन्द्र बडू

केन्द्रीय क्याम्पस, सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय

महेन्द्रनगर, नेपाल

Email: prakash.badu0736@gmail.com | DOI: <https://doi.org/10.3126/jdl.v2i1.65416>

लेखसार

यस लेखको मुख्य उद्देश्य ‘सेतीको सुस्केरा’ कथामा सीमान्तीय स्थितिको पहिचान र विश्लेषण गर्नु हो। यस लेखमा कथाकी प्रमुख पात्र सेतीको वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्तीय स्थितिको खोजी गरिएको छ। प्रस्तुत आलेखमा सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालयीय कार्य र तथ्यको प्रस्तुतीकरणका लागि वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। समाजमा वर्ग, जाति, लिङ्ग आदिका आधारमा आवाजविहीन, पहिचानविहीन, पहुँचविहीन तथा सामर्थ्यहीन बनाइएका व्यक्तिहरू सीमान्तकृत वर्गमा पर्दछन्। यस कथाकी प्रमुख नारी पात्र सेती उच्च वर्गको शोषणबाट सीमान्तकृत बन्न पुगेकी छिन्। उच्च जाति मानिनेहरूबाट तिरस्कृत र बहिष्कृत बन्न पुगेकी उनलाई कथित माथिल्लो जातिका व्यक्तिहरूबाट पटक पटक शोषणको सिकार बन्नु परेको छ। त्यसै गरी पितृसत्तात्मक सामाजिक संस्कृतिले शासित र शोषित बनाएको छ। पुरुषवादी वर्चस्वको दमनबाट प्रताडित र आश्रयहीन बन्नु पर्दा उसले पुरुषको साथ खोज्नुपरेको देखिन्छ भने तिनै पुरुषबाट पुनः आश्रयहीन बन्न बाध्य भएकी छ। प्रस्तुत आलेखमा सेतीको सुस्केरा कथामा परम्परागत वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक विभेदका कारण पात्रहरूले सीमान्तकृत बन्नु परेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी: सीमान्तकृत, प्रतिरोध, पितृसत्ता, सबाल्टर्न, अवरजन, पराधीन

विषय परिचय

सेतीको सुस्केरा कथाकार रामलाल जोशीको ‘ऐना’ (२०७२) कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित यथार्थवादी कथा हो। विभिन्न विधामा कलम चलाउन सफल रामलाल जोशी सामाजिक यथार्थवादी कथाकार हुन्। अत्यन्त लोकप्रिय कथाहरूको सङ्कलन गरिएको ‘ऐना’ कथा सङ्ग्रहले मदन पुरस्कार प्राप्त गरेपछि त्यसमा सङ्कलित कथाहरू भन लोकप्रिय बन्न पुगेका छन्। सामाजिक सांस्कृतिक विषयवस्तुको उठान गर्न रूचि राख्ने कथाकार जोशीको ‘सेतीको सुस्केरा’ कथा नेपाली समाजमा व्याप्त परम्परागत विभेदको प्रकाशनमा सफल देखिन्छ। यस कथामा नेपाली समाजमा व्याप्त असमानता र विभेदको चेपुवामा परेका सीमान्तकृत पात्रको जीवनको पीडा प्रस्तुत गरिएको छ। परम्परागत रूपमा नै वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा पछाडि पारिएकी दलित महिलाको प्रतिनिधित्वबाट कथाले तत्कालीन समाजमा प्रभुत्वशाली वर्ग वा केन्द्रीय सत्ताको चरित्रलाई स्पष्ट रूपमा चित्रण गरेको छ। यस कथामा नेपाली समाजमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक विभेद समतामूलक समाज निर्माणको बाधक रहेको र यसरी दमित भएर बाँच्न बाध्य वर्गमा समतामूलक समाज निर्माणको आग्रह रहे पनि त्यसका लागि आवाज उठाउन सक्ने र प्रतिरोध गर्ने सामर्थ्य निर्माण भइनसकेको

अभिव्यक्ति पाइन्छ। ‘सेतीको सुस्केरा’ कथाकी प्रमुख पात्र सेती दमिनी सामाजिक, आर्थिक, जातीय र लैङ्गिकताका कारण बहिष्करणमा परेकी छ। उसले चालिस वर्षको उमेरमा आइपुग्दासम्म सामाजिक स्थितिसँग सम्भौता गर्दै पटक पटक विवाह गरे पनि कुनै विवाह सफल हुँदैन। ऊ एकल जीवन बिताइरहेकी छ भने ठेगानाविहीन र आश्रयहीन बन्न पुगेकी छे। आफ्नो पतिको मृत्यु भएपश्चात अन्धविश्वासी र रूढीवादी प्रहारको सामना गर्नु परेको छ भने दोस्रो पतिको मृत्युपश्चात उच्च वर्गीय कान्छा रजवारको इच्छापूर्तिको लागि प्रयोग भएर दलित भएका कारण तिरस्कार र अपमान सहनु परेको छ। त्यसैगरी तेस्रो पति मगरबाट पनि जातीयताका कारणले नै तिरस्कृत र अपमानित भई घर छोड्न बाध्य बन्नु परेको छ। कथामा वर्गीय, जातीय र पितृसत्तात्मक हैकमवादका कारण अन्यायमा परेकी सेतीको कारुणिक जीवनलाई संवेदनशील रूपमा अभिव्यक्त गरिएको छ। यसरी नेपाली समाजमा जातीय र लैङ्गिक रूपमा सीमान्तकृत पात्रहरूको प्रतिनिधि गरिएकाले सीमान्तीयताको स्थिति पहिचानका सन्दर्भमा महत्वपूर्ण रहेको छ।

नारी समस्या र जातीय एवम् वर्गीय विभेदका दृष्टिले यो उत्कृष्ट र प्रतिनिधि कथा हो। यस कथामा सांस्कृतिक अध्ययन अन्तर्गतको महत्वपूर्ण अवधारणा सीमान्तीयतासँग सम्बन्धित विशेषताहरूको अभिव्यक्ति पाइन्छ। प्रस्तुत लेखमा सेतीको सुस्केरा कथामा प्रयुक्त समाजमा सामाजिक वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिनिधित्वको स्थिति र कथामा रहेको सीमान्तीयताको विश्लेषण गरिएको छ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत आलेखको प्रमुख उद्देश्य ‘सेतीको सुस्केरा’ कथामा सीमान्तीयताको विश्लेषण गर्नु हो। साहित्यमा रहेको समाज वा संस्कृतिको अध्ययन गर्ने सांस्कृतिक सिद्धान्तअन्तर्गतको महत्वपूर्ण अवधारणा सीमान्तीयताका दृष्टिले कथाको विश्लेषणमा अध्ययन केन्द्रित छ। यस मूल उद्देश्यलाई परिपूर्ति गर्न ‘सेतीको सुस्केरा’ कथामा प्रस्तुत सीमान्तीयताका मुख्यसन्दर्भहरूलाई उदाहरणसहित प्रस्तुत गर्नु र कथाकी प्रमुख पात्र सेतीलाई सीमान्तीय चरित्रको प्रतिनिधिका रूपमा विश्लेषण गर्नु जस्ता उद्देश्यहरू अवलम्बन गरिएका छन्।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेख वर्णनात्मक विधिमा आधारित छ। गुणात्मक प्रकृतिको यस लेखमा पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरी ‘सेतीको सुस्केरा’ कथालाई प्राथमिक स्रोत र सीमान्तीयतासम्बन्धी सैद्धान्तिक सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ। कथाको विश्लेषणका निमित्त कृतिको सांस्कृतिक अध्ययनको एउटा महत्वपूर्ण सैद्धान्तिक आधार सीमान्तीयताको उपयोग गरिएको छ। सीमान्तीयताअन्तर्गत वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा सीमान्तीयताको स्थितिको विश्लेषण गरिएको छ। सामग्रीको विश्लेषण मुख्यतया निगमन विधिमा आधारित छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार : सीमान्तीयताको आधार

सीमान्तीयता अङ्ग्रेजी शब्द सबाल्टर्नको नेपाली रूपान्तर हो । यसको अर्थ निर्धा, निमुखा, दबिएका र ओभेलमा परेका भन्ने हुन्छ (बराल, २०७३, पृ. १७२) । सीमान्तीयताले राज्य वा समुदायबाट पछाडि पारिएको वा किनारा लगाइएको वर्गलाई बुझाउँछ । मोहनराज शर्माले सबाल्टर्नको समानार्थी शब्दका रूपमा अवरजनको प्रयोग गर्दै परिभाषित गर्छन् - “सोभो अर्थमा अवरजनले सर्वसाधारण जनतालाई बुझाउँछ । यो तल्लो तप्का वा दर्जाको कुनै समूह, समुदाय वा व्यक्ति हुन सक्छ । सामान्य रूपमा भन्नु पर्दा यो शोषित, दलित आदि यावत् गरिबहरूको जमात हो (शर्मा, २०७० पृ. ३१६) ।” अधिकार सम्पन्न कुनै जाति, वर्ग, लिङ्ग, क्षेत्र आदिले आफ्नो स्वार्थ सिद्ध गर्नका लागि अर्को जाति, लिङ्ग, वर्ग आदिलाई इतिहास, संस्कृति र पहिचानको अवसरबाट वञ्चित गरेको सन्दर्भ खोतल्न प्रारम्भ भएको सीमान्तीयताको मुख्य चिन्तन ग्राम्सीका मान्यता केन्द्रित छ (पौडेल, सन् २०२०, पृ. ३०२) । सीमान्तकृत समुदाय अवसरबाट वञ्चित रहेका र सत्ता भएकाहरूबाट पहिचानविहीन बनाइएकाहरूको समूह हो । ग्राम्सीको प्रभुत्वसम्बन्धी मान्यताका बारेमा ताराकान्त पाण्डेय भन्छन् -

प्रभुत्वमा वार्ता (निगोसिएसन) र सहमति (कन्सेन्ट) आधारभूत तत्वका रूपमा रहन्छन् । विचारहरू, मूल्यहरू, विश्वासहरू माथिबाट लादिएन, न त स्वतन्त्र वा आकस्मिक रूपले नै यसको विकास गरिन्छ । बरू, एउटा यस्तो अवस्थाको निर्माण हुन्छ जतिबेला श्रमिकहरू हामी शोषित भएका, ठगिएका वा लुटिएका छौं भन्ने थाहा पाउँदैनन् । पूँजीपतिले लिएको अतिरिक्त मूल्य पनि उनीहरूको अधिकारै हो भन्ने उनीहरू ठान्छन् । आफ्नो अवस्थालाई उनीहरू आफ्नै पूर्व जुनीको फल ठान्न थाल्छन् (पाण्डेय, २०७० पृ. १७९) । पूँजीपतिहरूले यसलाई अधिकार र सीमान्त वर्गले यसलाई नियति मान्दा सीमान्तकृतहरू भन-भन कमजोर र निरीह बन्न पुग्छन् ।

उच्च वर्गले निम्न वर्गमाथि शासन र शोषण गर्दछ तर निम्नवर्ग शोषणमा परिरहँदा पनि स्वभाविक मान्दै शासित छैनौं भन्ने भ्रममा रहन्छन् । “प्रभुत्व भौतिक र विचारधारात्मक उपकरणहरूको गठजोड हो जसका माध्यमबाट प्रभुत्वशाली वर्गले आफ्नो शक्ति सत्ता कायम गर्छ (पाण्डेय, २०७०, पृ. १७९) । समाजमा देखिने उत्पीडन एउटा विचारधाराका रूपमा रहेको हुन्छ । जहाँ उत्पीडनलाई उत्पीडनका रूपमा स्वीकार नगरी स्वाभाविक परम्पराका रूपमा स्थापित भएको हुन्छ । प्रभुत्वशालीवर्गले भौतिक र विचारधारात्मक आधारमा शक्ति कायम गर्दै शासन गर्दछ । विचारधारा मार्फत प्रभुत्व निर्माण गर्ने कार्य राज्यले मात्र नगरी शक्ति संरचनाका विभिन्न तहहरूले पनि गर्छन् (गिरी, २०७० पृ. ३१) । यस्ता प्रभुत्वशाली वर्गद्वारा शासित वा शोषित वर्ग नै सीमान्तकृत वर्गको प्रतिनिधित्व गर्न पुग्छन् ।

सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक वा अन्य किसिमको पहुँचभन्दा बाहिर रहेका अवसरविहीन मानिस वा समूहले सीमान्तीयताको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । सीमान्तकृत समूह वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक वा अन्य रूपमा बहिष्करणमा परेको हुन्छ । शासक वा उच्चवर्गको अधीनस्थ हुन्छ । समाजको हरेक संरचनाभित्र प्रभुत्वशाली र सीमान्तकृत समूह रहेको हुन्छ । परिवार, समाज, राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत सीमान्तको स्थिति विद्यमान देखिन्छ भने लिङ्ग, जातजाति, वर्ग, भाषा, धर्म, उमेर, वर्ण, क्षमता, पृथक्ता, विचार, जीवन

दर्शन लगायतका विविध आधारमा बहुसङ्ख्यक मानिस सधैं सीमान्तकृत अवस्थामा छन् (थापा, सन् २०२०, पृ. ३४१)। कुनै पनि सामाजिक एकाइभित्र शक्तिशाली र शक्तिहीन वर्ग हुन्छन्। संरचनाको नेतृत्व वा वर्चस्वमा रहेको वर्गले आफूलाई केन्द्रमा राख्ने र शक्तिहीन वर्गलाई कमजोर बनाउँदै जाने परम्पराबाट मानिसहरू सीमान्तकृत अवस्थामा पुग्दछन्।

सीमान्तीयता विश्लेषण सांस्कृतिक अध्ययनको अन्तर्गतको महत्त्वपूर्ण सैद्धान्तिक आधार हो। सांस्कृतिक अध्ययनमा सामाजिक संरचनाका विभिन्न तहमा प्रभुत्व र विचारधारा, उत्पीडित र उत्पीडक बीचका सम्बन्धहरूलाई हेरिन्छ। संस्कृति अध्ययन र सीमान्तीयताको अध्ययनबारे सुवेदी भन्छन् - “सल्वार्टन अध्ययन र संस्कृति अध्ययनमा केही साम्य छन्, केही अन्तर छन्। दुवै वैचारिक आन्दोलनका प्रणेताहरूले एन्टोनियो ग्राम्चीको विचार खासगरी हेजिमनी र त्यससँग जोडिएका विचारको प्रयोग गरेका छन्। ...

संस्कृति अध्ययनको क्षेत्रले सबाल्टर्न अध्ययनले समेटेकोभन्दा अलिक व्यापक र कहीं फरक विचारको पनि प्रयोग गर्छ” (सुवेदी, २०६८ पृ. १३३)। सीमान्तीय विश्लेषणमा सामाजिक सांस्कृतिक रूपमा पछाडि रहेका वर्गको स्थितिको विश्लेषण गरिन्छ। सीमान्तीयताको अध्ययनका सन्दर्भमा नेत्र एटम भन्छन् -

शक्तिबाट बहिष्करणमा पारिएका सीमान्तकृत समूहलाई विषय बनाएर तिनका पक्षबाट इतिहास र साहित्यको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिने दृष्टिकोण; सबाल्टर्न अध्ययनले सुकिला कुलीन वर्गका विरुद्ध किनारीकृत समूहलाई केन्द्रमा राखेर इतिहासको व्याख्या गर्छ र ती समूहको अन्तर्विरोध, साहित्यमा तिनको पक्षधरता शासकीय अधीनस्थता, मौनता, प्रतिरोध आदिका कारणहरूको खोजी गर्छ। (एटम, २०७४, पृ. २४७)।

साहित्यिक कृतिमा दमितवर्गको आवाज के कसरी अभिव्यक्त भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन विश्लेषण गरिन्छ। कृतिभित्रका पात्रको वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक सीमान्तीय स्थितिको खोजी गरिन्छ। कृतिमा सीमान्तकृत पात्रहरूको पहिचान गरी तिनको स्थिति, अवस्था, गतिविधि, जीवन, घटना, परिवेश, चरित्र चित्रण के-कस्तो छ भनेर हेर्दा सीमान्तीयताको खोजी हुन्छ (पौडेल, २०७६ पृ. ३०३)। सांस्कृतिक अध्ययन अन्तर्गत अनेक सिद्धान्तहरूको उपयोग गरी कृति विश्लेषण गर्ने गरिएको छ।

यस आलेखमा सीमान्तीयताका आधारमा ‘सेतीको सुस्केरा’ कथाको विश्लेषण गरिएको छ। सीमान्तीयताभित्र पनि वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्तीयताको आधार बनाएर विश्लेषण गरिएको छ।

वर्गीय सीमान्तीयता

समाजमा रहेका उच्चवर्गीय वा प्रभुत्वशाली वर्गले आर्थिक रूपमा निम्न वा सर्वहारा वर्गलाई शोषण गरी सीमान्तीय बन्न पुगेको स्थिति वर्गीय सीमान्तीयता हो। प्रस्तुत आलेखमा ‘सेतीको सुस्केरा’ कथामा रहेको वर्गीय सीमान्तीयताको विश्लेषण गरिएको छ।

जातीय सीमान्तीयता

पूर्वीय वर्णाश्रमले निर्धारण गरेका जाति व्यवस्थाको कारण कथित उपल्लो मानिने जातिको हेपाइ र

दमनबाट तल्लो जातिका उपेक्षित भई पिल्सिएको स्थिति जातीय सीमान्तीयता हो । प्रस्तुत लेखमा जातीय विभेदको कारण अवहेलित र तिरस्कृत बन्नपुगेको सन्दर्भको विश्लेषण गरिएको छ ।

लैङ्गिक सीमान्तीयता

पितृसत्ताको सवैभन्दा विभेदक दमनकारी चरित्र लैङ्गिक विभेद हो । पुरुषहरूले नारीहरूलाई कमजोर, दासी र उपभोग्य वस्तुका रूपमा सीमित राखेर उनीहरूलाई सीमान्तकृत बनाएका हुन्छन् । यसरी पुरुषको शोषण र दमनबाट सीमान्तकृत बन्न बाध्य बनाइएका नारीहरूको स्थितिको विश्लेषण लैङ्गिक सीमान्तीयता हो । प्रस्तुत लेखमा लैङ्गिक विभेदका कारण शोषित बन्न पुगेको सन्दर्भको विश्लेषण गरिएको छ ।

सामाजिक संरचनामा सीमान्तकृत अवस्थामा रहेका पात्रहरूको अवस्था, उत्पीडन र त्यसबाट मुक्तिको चाहनाको अभिव्यक्ति के-कसरी भएको छ, प्रतिरोध चेतना कसरी प्रकट भएको छ जस्ता कुराहरूको मूल्याङ्कन गर्नु सीमान्तीय अध्ययनको मूल उद्देश्य हो । त्यसैगरी साहित्यिक कृतिमा रहेको वर्गीय प्रतिनिधित्व र भूमिको अध्ययन गरी लेखकीय दृष्टिकोण पहिल्याउने प्रयत्न सीमान्तीय विश्लेषणको उद्देश्य हुन्छ ।

‘सेतीको सुस्केरा’ कथाको सीमान्तीय विश्लेषण

‘सेतीको सुस्केरा’ कथामा प्रस्तुत समाजभित्र वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक विभेद व्याप्त छ । कथाकी प्रमुख नारी पात्र परम्परागत प्रभुत्वको कारण वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा सीमान्तकृत बन्नु परेको छ । यहाँ कथाको परिवेश र पात्रहरूका अभिव्यक्तिहरूलाई साक्ष्यका रूपमा प्रस्तुत गरी सीमान्तीयताको तार्किक पुष्टि गरिएको छ ।

वर्गीय सीमान्तीयता

‘सेतीको सुस्केरा’ कथामा वर्गीय विभेद रहेको छ । प्रस्तुत कथामा नेपाली समाजमा व्याप्त उच्चवर्ग र निम्नवर्गका बिचको खाडल प्रष्ट देखिन्छ । उच्चवर्गबाट निम्नवर्गमाथि दमन र शोषण गरिएको छ । यस कथाको प्रमुख पात्र सेती निम्नवर्गीय पात्र हो । आर्थिक पृष्ठभूमि कमजोर भएकै कारण उसले जीवनमा पटक पटक हरेस खाँदै आत्महत्याको प्रयास गर्नु परेको छ । ऊ दलित परिवारमा जन्मेका कारण जीवनको प्रारम्भबाटै आर्थिक दुरावस्थसँग सम्भौता गर्नु परेको छ । कथामा उसले जीवनको प्रारम्भबाटै परम्परागत सांस्कृतिक मान्यताका कारण चेपुवामा परेको अभिव्यक्ति पाइन्छ :-

१) बाले जिन्दगीभर आफ्ना साहू-मालिकका लत्ता सिउनु भो । बिहे बन्दाँतमा त्याम्को बजाउनु भयो । साहू मालिकका राम्रा नराम्रा काममा स्वाइलो अर्नुभो (जोशी, २०७३, पृ. ९०) ।

यस उदाहरणबाट कथामा प्रयुक्त समाजमा उच्च वर्गको शोषणका कारण निम्न वर्गले कृषि, व्यापार, नोकरी जस्ता पेसामा प्रवेश गर्न पाएका छैनन् । उच्च वर्गले निर्माण गरेको सामाजिक व्यवस्थामा निम्नवर्गका लागि निश्चित कामको वितरण गरिएको छ । परम्परादेखि नै दमाईहरूलाई आफ्नो सेवामा

लगाउने उच्चवर्गीय मानसिकताका कारण चरम आर्थिक अभावमा समेत परम्परागत पेसालाई नै निरन्तरता दिन बाध्य बन्नुपर्ने अवस्था छ। घरपरिवारको पालनपोषणका लागि उच्चवर्गका व्यक्तिहरूलाई खुसी पार्नुपर्ने अवस्था छ। उच्च तहका व्यक्तिहरू साहू मालिक बनेका छन् भने गरिब दलितहरूले उनीहरूका दास भएर बाँच्नु परेको छ। गरिब दलितहरूलाई तिनै साहू महाजनहरूसँग मागेर गुजारा गर्नुपर्ने बाध्यता छ। उच्चवर्गका व्यक्तिहरूका घरका राम्रा नराम्रा काममा अनिवार्य सहभागी बन्नु गर्ने, सेवा गर्नुपर्ने भए पनि सधैं तिरस्कृत र बहिष्कृत भएर बाँच्नु पर्ने विवशता प्रष्ट देखिन्छ।

कथाकी प्रमुख पात्र सेतीले आफ्नो बाल्यावस्थामा मात्र होइन जीवनमा पटक पटक वर्गीय शोषण व्यहोर्नु परेको छ। कथाको प्रारम्भमा समाज कल्याण मन्त्रालयको गरिबी निवारणसम्बन्धी महिला उत्थान कार्यक्रमका लागि फाराममा आफ्नो विवरण लेखाउने प्रसङ्गबाट नै उसको वर्गीय सीमान्तीयता प्रष्ट हुन्छ। उसले फाराममा यस्तो विवरण भर्न लगाएकी हुन्छे :

२) ठेगाना - पहिले पहाड अहिले काइँनाइँ

नागरिकता - छैन

सम्पत्ति विवरण - एउटा बुलाकी, तीनवटा थाल, दुईटा कचौरा, एक चिम्ला, एक हँसिया, एक ताउली, एक बाल्टी, एक अम्बोरा, साठी रूपे ।

आयआर्जनको स्रोत - केइ नाइँ । काम पाए गरी खाने । नपाए मागी खाने (पृ. ८९) ।

सेतीले उपलब्ध गराएको यो विवरण उसको चालिस बर्से सङ्घर्षशील जीवनमा पटक पटक विहे गरेर पनि असफल भएर जीवनबाट हार खाई आश्रयहीन हुँदा सुकुम्वासी वस्तीमा बसेर जीवन व्यतित गर्ने निर्णयमा पुगेपछिको हो। सेतीले आर्थिक अभावकै कारण सुरूमा आफ्नै वर्गअनुकूलको व्यक्तिसँग विवाह गर्नुपर्थ्यो। पतिले आर्थिक अभावकै कारण परादेशीय बन्नु पर्थ्यो र उतै ज्यान गुमाउँदा ऊ आश्रयहीन बनी। समयक्रमसँगै उसले अरू दुईजना व्यक्तिहरूसँग विवाह गरे पनि सफल हुन सकेन। उसले आर्थिक रूपमा विपन्न भएकै कारण आश्रयका लागि पटक पटक विवाह गर्नु परेको छ भने उच्चवर्गीय शोषणका कारण पटक पटक आश्रयहीन बन्नु परेको छ। उसले पटक पटक विवाह मात्र गरिन जीवनमा उच्चवर्गीय कान्छा रजवारको भरपुर माया पनि प्राप्त गरी तर उसले पनि शोषण मात्र गयो। सबैबाट एक्लिदा उसको बस्ने ठेगाना छैन। सम्पत्तिका नाममा केही थान भाँडाकुँडा छन्। आयआर्जनको स्रोत केही पनि छैन। सुकुम्वासी वस्तीमा बनाएको भुपडी पनि प्रहरीले जलाइदिए पछि ऊ भन्न पीडामा परेकी छे।

कथामा चित्रित समाजमा आर्थिक विभेद देखिन्छ। निम्नवर्गीय व्यक्तिहरूले गाँस बासका लागि समेत अनेकौँ सङ्घर्ष गर्नु परेको छ। सेतीले आफ्नो जीवनकालको प्रारम्भबाट नै गरिबीसँग सम्भौता गर्नु परेको छ। ऊ जीवनका हरेक मोडमा निम्न वर्गीय हुनुको पीडाबोध गर्न पुगेकी छे। वर्गीय विभेदको सिकार बन्नपुगेकी छ। परम्परागत रूपमा समाजमा रहेको वर्गीय असन्तुलन र उच्च वर्गको शोषण र दमनको मौन समर्थनको निरन्तरताका कारण विपन्न वर्ग सीमान्तकृत बन्न पुगेको छ। समाजमा व्याप्त आर्थिक विभेद वा उच्चवर्गीय उत्पीडनलाई गरिब दलितहरू सहन बाध्य भएका छन्। प्रतिरोध चेतनाको अभाव देखिए पनि

निम्न आर्थिक अवस्थाबाट उन्मुक्तिको चाहना देखिन्छ। चरम आर्थिक अभाव र विभेदमा रहेकी सेती यस कथामा वर्गीय रूपमा सीमान्तकृत पात्र हो।

जातीय सीमान्तीयता

‘सेतीको सुस्केरा’ कथामा नेपाली समाजमा रहेको जातीय विभेदको यथार्थ चित्रण गरिएको छ। कथाको समाजभित्र कथित तल्लो र माथिल्लो जातका बीच विभेदकारी व्यवस्था रहेको छ। माथिल्लो जातका मानिसहरूबाट तल्लो जातका मानिसहरू उत्पीडनमा परेका छन्। दलित जातिलाई माथिल्लो जातका मानिसहरूले आफ्नो सेवा गर्ने जात मान्ने गरेको देखिन्छ:

(१) बाले जिन्दगीभर आफ्ना साहू-मालिकका लत्ता सिउनु भो। बिहे ब्याँतमा ट्याम्को बजाउनु भयो। साहू मालिकका राम्रा नराम्रा काजावरमा स्वाइलो अर्नु भो (पृ. ९०)।

(२) “तल्लो जात गाउँको सेवा गर्ने पनि कोही त चाइन्छ” भनेर गाउँबासीले हाम्रो व्यवस्था राम्रै गर्दिए (पृ. ९३)।

माथिको उदाहरण (१) मा दमाई जातिले परम्परागत रूपमा साहू-महाजनको सेवा गर्नुपर्ने, उनीहरूको राम्रो नराम्रो काममा सरिक हुनुपर्ने जातीय प्रथा देखिन्छ। उच्च जातिले तल्लो जातिबाट सेवा लिने परम्परा देखिन्छ। उच्च जातिले यसलाई संस्कारका रूपमा विकास गरेर दलितहरूप्रति शोषण गरिरहेको यथार्थ प्रकट भएको छ। उदाहरण (२) मा पनि तल्लो जातका मानिसले उच्च जातका मानिसहरूको सेवा गर्नुपर्ने सामाजिक यथार्थ प्रस्तुत भएको छ। उच्च जातले तल्लो जातलाई दाससह व्यवहार गर्ने र दलितहरूले उनीहरूको दासी भएर बस्नु पर्ने अवस्थाको चित्रण गरिएको छ। यी साक्ष्यहरूबाट तत्कालीन समाजमा उच्च जातिबाट तल्लो जातका मानिसहरूलाई परम्परागत रूपमा नै विभेद हुने गरेको देखिन्छ। दलितहरूको श्रम, सीपको उपयोग गर्ने तर तिरस्कृत भएर बस्नुपर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ। यी साक्ष्यहरूबाट उच्च जातिको वर्चश्व रहेको र तल्लो जाति सीमान्तीय अवस्थामा रहेको स्पष्ट हुन्छ।

कथामा प्रयुक्त समाजमा उच्च जातिका मानिसले शारीरिक सुख भोगका लागि तल्लो जाति नभने पनि विवाह गर्न जातीय विभेद खडा गर्ने प्रवृत्ति स्पष्टसँग देख्न सकिन्छ;

म छँदै छु सेती, क्यै चिन्ता नअर्। सड्सडै जिन्दगी काटौंला। ... कान्छा रजवारकै आश्रयमा बसें। उनले पनि मलाई कुनै कमी अरेनन्। माया भन्ने कुरा त मैले कान्छा रजवारबाटै पाएँ। श्रीमान् बितेको दुई वर्षमा पेटमा बच्चा भएपछि भने मेरा अफ कुदिन सुरू भए। एकदिन कान्छा रजवारले भने - “सेती, तेरो हातको पानी चलने नाई, नत्र कान्छी ठकुरानी भएर बस्ने थिइस्। अब के गर्ने त ? तेरो भाग्य तेस्तै रै छ। अब तँ जाबाट जा। (पृ. ९४)

यस उदाहरणमा कथित तल्लो जातिका मानिसहरूलाई उच्च जातिका मानिसहरूले आवश्यकतानुसार उपभोग्य वस्तुका रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको स्पष्ट हुन्छ। पतिवियोगमा रहेकी सेतीलाई सँगै जिन्दगी काट्ने बाँचा गरी शारीरिक सुख भोग गर्ने कान्छा रजवारले सेतीको पेटमा आफ्नो बच्चा भएपछि गर्वका साथ तिम्रो हातको पानी नचल्ने भएका कारण अपनाउन नसक्ने भन्दछ। यो अभिव्यक्ति माथिल्लो

जातका व्यक्तिहरूको तल्लो जात भनिएकाहरूलाई गर्ने पशुवत व्यवहारको प्रतिनिधि अभिव्यक्ति हो । जातीय रूपमा गरिने शोषणको उत्कृष्ट नमुना हो । यहाँ जातीय रूपमा सीमान्तकृत पात्रले उच्च जाति वा जातीय रूपमा शक्तिको केन्द्रमा रहेका व्यक्तिहरूबाट प्रताडित भई चरम शोषणको सिकार बन्नुपर्ने अवस्था रहेको स्पष्ट हुन्छ । यस्तो चरम शोषण गर्दा समेत सेतीको भाग्यलाई दोष दिएर उम्केको कान्छा रजवारमा कुनै किसिमको ग्लानी समेत देखिदैन । यसबाट उच्च जातका मानिसहरूको मनोविज्ञान कति सबल छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ भने कथित तल्लो जातका मानिसहरू अत्याचार सहन मानसिक रूपमा नै तयार हुन्छन् भन्ने प्रष्ट हुन्छ । यस्तै मानसिकताका कारण निम्न वर्गीय व्यक्तिहरू भनभन सीमान्तकृत बन्दै गएको स्थिति देखिन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गले विचारधारात्मक रूपमा नै शोषण गरिरहेको स्थिति देखिन्छ ।

प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा रहेका माथिल्लो जातका मानिसहरूले तल्लो जात भनिएका दलितहरूको विचारधारा नै त्यही किसिमको बनाइसकेको देखिन्छ । निम्न जातीय व्यक्तिहरूको मानसिकता नै त्यही किसिमको हुन्छ भन्ने कुरा निम्न अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ :

“म दमिनी नहुदी हुँ त कान्छा रजवारले मलाई कान्छी ठकुरानी बनाउने कुरा पक्का थियो । के गर्ने ? आफ्नो जातै यस्तो” (पृ. ९३) ।

“के दिऊँ त हजुर, गरिपको भुपडीमा केइ छैन । दमिनीको हातबाट हजुरलाई केइ चल्ने पनि नाइँ” (पृ. ९३) ।

यी उदाहरणहरूबाट कथाको समाज व्यवस्थामा परम्पराबाट नै अवहेलित र तिरस्कृत भए पनि यसलाई सामाजिक सांस्कृतिक नियम मानेर बहिष्करण स्वीकार गर्न बाध्य भएको अवस्था देखिन्छ । सेती आफैँले आफू दलित भएका कारण रजवारकी कान्छी ठकुरानी हुन नपाएको यथार्थलाई स्वीकार गर्न बाध्य भएकी छे भने दमिनीको हातको केही पनि नचल्ने अभिव्यक्तिबाट पनि सोही कुरा स्पष्ट हुन्छ । सेतीले यस जातीय विभेदलाई बाध्यतावश स्वीकार गरे पनि यस विभेदकारी सामाजिक व्यवस्थाका विरुद्धमा सुषुप्त प्रतिरोध चेतना पनि देखिन्छ :

“आखिर एक दिन यस्तै गर्नु थियो भने किन कान्छा रजवारले यति धेरै माया गरे भन्ने लाग्यो” (पृ. ९५) ।

रजवारको व्यवहारप्रति उसले मनमनै रोष प्रकट गरे पनि तत्कालीन सामाजिक व्यवस्थाका कारण आवाज उठाउन सकिनन् । जातीय रूपमा चरम विभेदको सिकार बनेर बहिष्करण स्वीकार गर्ने तर प्रतिरोध गर्न नसक्ने अवस्था छ । ‘सेतीको सुस्केरा’ कथामा जातीय विभेदका कथित तल्ला जातका मानिसहरू निरीह र आवाजविहीन भएर शोषित भइरहेका छन् । उच्च जातिले तल्लो जातिलाई शोषण गरेर प्रभुत्व जमाइरहेको छ । तल्लो जातिको सीप, श्रम, शरीर सबै कुरा चले पनि पानी नचल्ने भन्दै अपहेलित र अपमानित जीवन बाँच्न विवश हुनु परेको छ । उच्च जातिको प्रभुत्वको कारण तल्लो जातिका मानिसहरू सबै किसिमको थिचोमिचो सहन बाध्य भएका छन् । उच्च जातिका मानिसहरूले जे जे अन्हायो, जे जसरी खटायो त्यही त्यही गर्न बाध्य बनाइएका छन् । मनमा प्रतिरोध चेतना भए पनि सामाजिक दबावका कारण प्रस्फुटन गर्न सकेका छैनन् । उनीहरू परम्परागत रूपमा नै उक्त शोषणलाई संस्कृतिका रूपमा स्वीकार गर्दै आएका

देखिन्छन् भने त्यसलाई शोषण नमानेर स्वाभाविक प्रक्रिया वा चलनका रूपमा स्वीकार गर्न पुगेका छन् । प्रभुत्वशाली वर्ग तथा शोषक वर्गको प्रतिनिधि उच्च जातिबाट शोषित, दमित, अपहेलित र तिरस्कृत पात्र सेती जातीय रूपमा सीमान्तीय अवस्थामा रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

लैङ्गिक सीमान्तीयता

‘सेतीको सुस्केरा’ कथाकी प्रमुख पात्र सेती हो । सेतीको जीवनका अनुभव र अनुभूतिहरू यस कथामा व्यक्त भएका छन् । सेतीले परम्परागत पितृसत्तात्मक सामन्ती संरचनाका कारण लैङ्गिक उत्पीडन खेपेकी छ । कथामा तत्कालीन विमर्शात्मक संरचनामा पुरुष संस्कृति केन्द्रीय सत्तामा रहेको हुनाले नारीहरू सीमान्तकृत बन्नु परेको स्थिति देखिन्छ । सेतीको चौध वर्षको उमेरमा विवाह हुन्छ, पुरुष प्रधान समाजमा छोरीले पितृसत्ताको निर्णय स्वीकार्नु पर्ने अवस्था रहेको भाव पाइन्छ:

१) बार वर्षसम्म मलाई काखमै राखी पाल्नु भो । तीन कलाससम्म पढाउनु भयो तर खै किन हो ? बार वर्षपछि बाका मनमा विरक्ति आयो । म चौध वर्षमा लाग्दा कुमालीकोटको एक दमाईको छोरासँग ‘मारे पाप, पाले धर्म’ भनेर मेरो बिहे अर्दिनु भो ।

यस उदाहरणमा समाजमा अधिपत्य कायम गरेर युगौंदेखि बसेको पितृसत्ताले गरेको निर्णय बाध्य भएर स्वीकार गर्नुपर्ने यथार्थ प्रकट भएको छ । पुरुष प्रधान समाजमा नारीहरूलाई पशुतुल्य अर्काको जिम्मा लगाउन सक्ने हैसियत देखिन्छ भने त्यस्तो पुरुषवादी समाजको हैकम र दमन सहनु नारीहरूको दायित्व जस्तो बन्न पुगेको छ । नारी मनका भावना, इच्छा, चाहना वा रायको कुनै स्थान नरहने यस पितृसत्तात्मक सामाजिक व्यवस्थाका कारण नारीहरू सीमान्तकृत बन्नु परेको छ । उनीहरूको जीवन सम्बन्धी निर्णय पुरुषहरूले आफूखुसी गर्न सक्ने र त्यसलाई नारीहरूले स्वीकार गर्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ ।

विवाहपश्चात् दुई सन्तानकी आमा भइसकेकी सेतीका छोरी र पतिको मृत्यु हुँदा सासु ससुराबाट माया पाउनुको सट्टा प्रताडित बन्नु परेको छ । उसले पति र छोरीहरूको मृत्युको दोष खप्नु परेको छ । घरपरिवारबाट थप पीडित बन्नु परेको अभिव्यक्ति यसरी आएको छ :

२) “सासु ससुराले पोइ टोकने टोकनी, छोरी खाने बोक्सनी” भनेर गाली गर्न थाले । घरमा बसी खान दिएनन् । (पृ. ९१)

यस उदाहरणमा पितृसत्तात्मक समाजमा नारीमाथि गरिने शोषणको अर्को नमुना प्रस्तुत भएको छ । पतिको स्वाभाविक मृत्युको दोष समेत स्वीकार्न बाध्य बन्नु परेको छ । पत्नीको मृत्युलाई सहज रूपमा लिई तत्काल अर्को विवाहका लागि तयार हुने पुरुषवादी समाजमा पतिको मृत्युको दोष नारीलाई दिने गरेको देखिन्छ । रूढीवादी मान्यता र पुरुष हैकमवादी सामाजिक व्यवस्थाका कारण हुने गरेको अत्याचार प्रष्ट रूपमा देखा परेको छ ।

पुरुषद्वारा शोषित भएका कारण यस्तो अत्याचार सहेर बस्नुपर्ने अथवा आत्महत्या गर्न तयार हुनुपर्ने अवस्था देखिन्छ । पतिको मृत्युपछि पतिको सम्पत्तिमा हकभोक पाउनुको सट्टा अवहेलना र तिरस्कार पाइएको छ । पुरुषवादी समाजमा नारीहरूमाथि हुने यस्तो शोषणको प्रमुख कारण सम्पत्ति माथिको हक पनि

पितृसत्तामा केन्द्रित हुनु पनि हो । सम्पत्तिमा हक नभएका कारण त्यही प्रभुत्वशाली वर्गको अधीनमा रहनु पर्दछ, र उनीहरूकै आश्रयमा जीवन बाच्न विवश हुनुपरेको छ, उनीहरूको चाहना अनुसार काम गर्नु परेको छ ।

पहिलो पतिको मृत्युपश्चात गोरे सुनारसँग विवाह गर्न पुगेकी सेती गोरेको समेत मृत्यु भएपछि आश्रयहीन बन्न पुग्दछे । कान्छा रजबारले आश्रय र माया दिन्छन् । सेतीको पेटमा कान्छा रजबारको बच्चा भएपछि उनी सेतीलाई अपनाउन नसक्ने भन्दै आफ्नो पुरुषवादी र जातिवादी चरित्र देखाउन पुग्दछन् । “एउटा मगरले तेरो रच्छे, गर्छ, जा (पृ. ९४) ।” भन्दै पशुतुल्य व्यवहार गर्छ । रजबारले नारीलाई उपभोग्य वस्तुका रूपमा हेर्ने पितृसत्तात्मक प्रवृत्ति देखाउँछन् । आश्रयहीन नारीले “म छँदैछु सेती, क्यै चिन्ता नअर् । सड्सडै जिन्दगी काटौंला (पृ. ९४) ।” भनेर फकाइ फुलाई गर्भमा बच्चा भएपछि घरबाट निकाल्ने कार्यबाट नारीहरू पुरुषहरूको शोषण, थिचोमिचो तथा उपेक्षामा रहेको प्रष्ट हुन्छ । सेती आफ्नो अधिकारबाट वञ्चित भई पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थाको चरम विभेदको सिकार बनेकी छ ।

सेतीलाई रजबारले मगरको जिम्मा लगाएपछि उसैसँग विवाह गरी मगरले पनि सेतीलाई उपभोग्य वस्तुका रूपमा शोषण गर्दछ । मगरको व्यवहारका सन्दर्भमा सेती भन्छन् “तीन वर्ष मगरकी स्वास्नी भएर बसेँ । दुई वर्ष अघि आफ्नै जातकी तरूनी मगनीसँग बिहे गर्‍यो मगरले । तँ दमिनी रै छेस्, मेरो घरबाट गैजा” भनेर निकाल्दियो, त्यसले । (पृ. ९५) यसमा नारीलाई मानिस नै नसम्झ्ने पुरुषवादी प्रवृत्ति प्रकट भएको छ । पुरुषलाई आवश्यकता हुँदासम्म उपभोग गर्ने र रहर पुगेपछि घरबाट निकाल्दिने र अर्को पत्नी ल्याउने गरेको पितृसत्ताको कुरूप शोषण प्रष्ट देखिन्छ ।

यस कथामा सेती पितृसत्ताको दमनकारी चरित्र लैङ्गिक विभेदबाट प्रताडित भएकी छे । पितृसत्ताको आडमा पुरुषले नारीलाई उपेक्षा गर्ने गरेको, संरक्षणकर्ताको भेषमा चरम शोषण गर्ने गरेको, आफ्नो अनुकूल उपभोग गरी आश्रयहीन अवस्थामा पुऱ्याउने गरेको स्थिति प्रष्ट देखिन्छ । सेती पितृसत्ताद्वारा सीमान्तकृत बन्न पुगेकी नारी पात्रका रूपमा देखापरेकी छ । यसरी उत्पीडनमा परेकी नारी पात्र सेतीबाट पुरुष संस्कृतिले सिर्जना गरेको प्रभुत्वको प्रतिरोधमा नारीहरू एक हुनुपर्छ भन्ने भाव रहेपनि प्रत्यक्ष आवाज उठाएको देखिदैन । विशेषतः उसमा पुरुष व्यवहारका विरुद्ध मौनतामै प्रतिरोध सिर्जना भएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

‘सेतीको सुस्केरा’ कथा केन्द्रीय संस्कृतिबाट परिधीय बनाइएका दलित महिलाप्रतिको उत्पीडनलाई सूक्ष्म रूपमा चित्रण गरिएको उत्कृष्ट कथा हो । यसमा वर्गीय, लैङ्गिक तथा जातीय रूपमा उच्च वर्गको चरम शोषणबाट सीमान्तकृत बनेका पात्रको स्थिति मार्मिक रूपमा प्रस्तुत भएको छ । कथाभित्र वर्गका आधारमा सामाजिक विभेद रहेको छ । कथामा शासकीय प्रभुत्व वर्गीय दृष्टिले सीमान्तकृत वर्ग र प्रभुत्वशाली उच्चवर्ग दुबैको प्रतिनिधित्व देखिन्छ । तत्कालीन समाजमा धनी र गरिबका बीच ठूलो दूरी देखिन्छ । उच्चवर्गीय व्यक्तिहरूले निम्नवर्गीय व्यक्तिहरूलाई परम्परागत पेसामा अल्झाएर शोषण गरिरहेका देखिन्छन् । त्यसैगरी तत्कालीन समाजमा उच्चजातिका भनिएकाहरूबाट कथित तल्लो जातका मानिसहरू चरम शोषणको सिकार बनेका छन् । माथिल्लो जातिले तल्लो जातिलाई विभेद, अपहेलना गर्ने मात्र नभई

आवश्यकतानुसार प्रयोग गरी तिरस्कृत समेत गर्ने गरेको पाइन्छ । तल्लोजातिको श्रम, सीप, पसिना र शरीर चल्ने तर पानी नचल्ने जस्तो अमानवीय, क्रुर, अत्याचार गरेको देखिन्छ । प्रभुत्वशाली जातिका कारण तल्लोजातिका मानिसहरू सीमान्तकृत बनेका छन् । विचारधारात्मक रूपमा नै स्वीकार गर्न पुगेका छन् । चरम उत्पीडनमा पर्दा समेत भाग्यलाई दोष दिँदै बहिष्करण स्वीकार गर्नुपर्ने स्थिति देखिन्छ । यस कथामा पुरुषवादी सङ्कथनात्मक शासन व्यवस्था र पितृसत्तात्मक सामाजिक संस्कृतिका कारण नारीहरू शोषणमा पर्ने यथार्थ प्रस्तुत गरिएको छ । पितृसत्ताको हैकमभित्र महिलाहरू दबिएको अवस्थामा रहनुपरेको स्थिति छ । यसरी नारी पात्र पितृसत्तापरक सोचअनुसार निर्देशित, शोषित, पुरुष सञ्चालित र पराधीन बनेकी छन् । सेतीको सुस्केरा कथाभित्र वर्ग, जाति र लिङ्गका आधारमा विभेदित व्यवहार हुने गरेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ । यहाँ वर्गीय आधारमा उच्च वर्गका मानिसहरूको नियन्त्रणमा रहेका निम्नवर्ग सीमान्तीय र पराधीन बनेको अवस्था छ भने जातीय आधारमा उच्च जाति मानिएको वर्गबाट तल्लो जाति मानिएका दमाइहरू शोषित भई सीमान्तकृत बनेको स्पष्ट हुन्छ । त्यसैगरी पितृसत्तात्मक सामाजिक संस्कृतिका कारण पुरुषहरूबाट नारीहरू शासित, शोषित र सीमान्तकृत बनेको अवस्था छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

- गिरी, अमर (२०७०). सांस्कृतिक अध्ययनका सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा. *भृकुटी भाग-१९*. ११-४६ ।
जोशी, रामलाल (२०७३). *ऐना*. बुक-हिल पब्लिकेसन ।
थापा, सीता अधिकारी (सन् २०२०), द्वन्द्वको अवसान उपन्यासमा सीमान्तीय. *जर्नल अफ महेन्द्र मल्टिपल क्याम्पस*, १०(१), ३३८-३४९. [Dol: https://doi.org/10.3126/dristikon/v10i1.34582](https://doi.org/10.3126/dristikon/v10i1.34582).
पाण्डेय, ताराकान्त (२०७०). असार. संस्कृति, सांस्कृतिक अध्ययन र मार्क्सवाद. *भृकुटी भाग -१९*. १७२-१९३ ।
पौडेल, ईश्वरा (२०७६). चिठी कथामा सीमान्तीयता. *जर्नल अफ महेन्द्र मल्टिपल क्याम्पस*, १०(१), ३०१-३१०. [Dol: https://doi.org/10.3126/dristikon/v10i1.34582](https://doi.org/10.3126/dristikon/v10i1.34582).
पौड्याल, शालिकराम (सन् २०२०). छाउपडी उपन्यासका नारी पात्रमा प्रतिनिधित्व : पहिचान र प्रतिरोध. *Interdisciplinary Research in Education*, 5 (1 & 2), 133-144. [Dol: https://doi.org/10.3126/ire.v5i1&2.34744](https://doi.org/10.3126/ire.v5i1&2.34744).
शर्मा, मोहनराज (२०७०). अवरजन अध्ययन र साहित्य. *भृकुटी, भाग-१९*, ३१४-३२५ ।
सुवेदी, अभि (२०६८). सांस्कृतिक समालोचनाको सैद्धान्तिक विकास. राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण प्रसाद गौतमद्वारा सम्पादित *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना* (पृ. १२५-१३९) ।